

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми української медієвістики

В. Ф. БОЄЧКО (Черкаси), А. Ю. ЧАБАН (Черкаси)

Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва

З'ясування питань, що стосуються витоків козацтва та основних етапів його розвитку, ще не дає повної відповіді на те, яким чином українське козацтво, що зародилося і виникло на порубіжних територіях в результаті дії специфічних умов та факторів соціально-економічного, геополітичного та військово-стратегічного плану, з невеликих, часто розрізнених, стихійних угруповань, котрі не мали будь-якої визначної структурної організації, перетворилося в організаційно оформлену козацьку спільноту й поширилося на значні території нового та старого заселення: від Карпат до Посулля, від Поліських районів до Запорожжя.

Саме цим територіям, яким на протязі багатьох століть судилося стати консолідуючим центром християнського етносу та державотворчих процесів, належала вирішальна роль у становленні та розвитку цього унікального, суто національного явища.

Козацтво зустрічалося на порубіжних територіях вже з середини XV ст., але згодом воно значно зросло в кількісному відношенні і склало особливу групу населення, що мало певний вид занять та специфічний спосіб життя.

В люстраційних документах тих часів ця група населення значилась як "ті, що не мають власної осідлості, ходять в степ на промисли або ж служать у заможних міщан" ¹.

Процес організаційного формування козацтва та перетворення його в окрему станову групу суспільства був досить тривалим і складним, в історичному плані охоплював близько двох століть з середини XV по XVII ст.

За цей час козацтво еволюціонувало від стихійної, практично некерованої сили, до організованої військової структури, яка почала захищати інтереси усього народу. Організаційна еволюція козацтва включала кілька етапів, кожен з яких мав певні особливості та був спричинений цілим рядом факторів внутрішньодержавного та зовнішньополітичного плану. В цілому організаційне становлення козацтва та виокремлення його в певну станову групу суспільства відбулося не раптово. Для цього явища був характерним скоріше повільний поступальний рух та не завжди пряма, без перешкод, дорога. Як справедливо зауважував Д. Дорошенко, "козаччина зародилась і розвинулась органічно, як результат особливих умовин українського життя... на степовім пограниччю, в сусідстві з хижацьким татарським Кримом... Вона була результатом невпинної боротьби з степом" ². Особливе геополітичне становище визначало специфічний життєвий уклад людності, що оселялася в цих небезпечних краях.

Оскільки освоювати степ, здобувати собі засоби для життя можна було лише зі зброєю з руках, основним заняттям населення стала промислово-військова діяльність — ухоронництво та збиральництво. Звичайно, займатись ухоронництвом в умовах постійної загрози з боку степу можна було, лише певним чином організувавшись: освоювати степ наодинці було небезпечно.

Посол австрійського імператора Еріх Лясота, який подорожував по Україні в XVI ст., писав: "Кожен там ідучи в поле вішає на плече рушницю, а до боку і шаблю чи тесак: татари нападають дуже часто і спокою від них нікому немає" ³. Звичайно, такий життєвий уклад вимагав певної організації, тим більше, що польсько-литовська влада, якій номінальне належали південноруські землі, не могла і не бажала перейматися проблемами населення порубіжних територій, стати на захист його від грабіжницьких посягань турецько-татарських поневолювачів.

Численні літописні джерела переконливо свідчать, що за тих часів український етнос стояв практично на грані втрати власної національної самобутності, перед загрозою повного фізичного винищення або асиміляції з народностями, що в силу певних історичних реалій займали суміжні території. Тому перед населенням південноруських земель, і в першу чергу Подніпров'я, виникла нагальна необхідність організуватися для захисту від постійних спустошливих нападів ворога. Поступово починають створюватися стихійні воєнізовані угруповання. Спочатку це були тимчасові утворення, як правило, на час проведення певної акції — ухоронництва чи збиральництва, — оскільки напади на торгові каравани чи татарські улуси стали для козаків таким же джерелом здобичі, як і промислові угіддя або уходи.

Про наявність чіткої організаційної структури цих стихійних воєнізованих угруповань не могло бути й мови. Однак незаперечним є те, що саме ухоронництво та збиральництво започаткували формування перших воєнізованих угруповань степової людності. Це були озброєні групи, які об'єднувала спільна мета: одержання здобичі, засобів для існування — і які діяли за принципом захист — напад. Це зумовлювалося, в першу чергу, одним з характерних і досить специфічних феноменів "порубіжжя", таким, як небезпечне сусідство татарських орд: "Саме існування у Білгороді, Криму та Азові татарських орд стало однією з важливих умов виникнення українського козацтва. Населення ставши віч-на-віч з войовничим азіатом-вершником, хочеш не хочеш, засвоювало всі бойові прийоми і саму назву козака" ⁴.

Козацькі уходи досить часто на десятки та сотні кілометрів заглиблювалися у степ, до татарських улусів та у пониззя Дніпра, де козаки займалися рибальством, мисливством, бортництвом. На промисли козаки виходили озброєними ватагами, оскільки по дорозі та і на самих промислових угіддях їх досить часто чатувала небезпека. "Обороняючись від татарської небезпеки, ці здобитчики засвоїли собі всі способи степової партизанської війни й іноді від оборони переходили до наступу. Життя серед невинної небезпеки, під загрозою щоденної зустрічі з ворогом, гартувало вдачу, утворювало витривалі, відважні характери" ⁵.

Характерна особливість даного періоду розвитку козацтва — те, що, як вказував М. Грушевський, "козакування було способом життя населення пограниччя, незалежно від стану" ⁶.

Козацькі ватаги, як правило, добре озброєні і оснащені, здійснювали тривалі переходи і вступали у двобій з ворогом навіть на його власній території.

Свідченням цього є ярлик великого князя литовського Олександра від 19 грудня 1492 р. до кримського хана Менглі-Гірея. У ньому зазначалося: "Писав я до вас в ярлику своєму, що наші люди черкаські і канівці прийшовши по Дніпру, під Тягинею корабель твій розбили" ⁷.

Ця писемна згадка засвідчує, по-перше, те, що в кінці XV ст. козаки здійснювали військові походи по Дніпру до татарських улусів, тобто козацтво було вже силою, що змусила привернути до себе увагу державних структур, по-друге, незаперечним є той факт, що саме територія порубіжного Середнього Подніпров'я стала його консолідуючим центром. Як вважають дослідники, "ця згадка є першим офіційним повідомленням про українське козацтво, яка засвідчує місце і роль саме порубіжних територій в його зародженні та організаційному формуванні" ⁸.

Козацькі ватаги, як правило, поселялися на промислових угіддях на тривалий час: від весни до зими.

На місцях уходів козаки іноді будували невеликі укріплення "січі", в яких рятувалися від нападу татар. Ці укріплення вони досить часто розташовували поблизу татарських улусів, на що, зокрема, неодноразово скаржився кримський хан Сагіб-Гірей литовському князю в 1527 р.: "Приходять до нас черкаські й канівські козаки, стають під улусами нашими на Дніпрі і шкоду завдають нашим людям" ⁹.

На думку більшості дослідників козацтва різних часів, саме постійна загроза нападу і знищення стала досить важливим організуючим та об'єднуючим фактором козацтва на початкових етапах його виникнення і становлення, оскільки освоювати степ, вижити в умовах порубіжжя можна було лише зі зброєю в руках, поєднуючи господарську і військову діяльність. Слід, разом з тим, відзначити, що незважаючи на однотипне, спільне геополітичне становище та соціально-економічні умови, які були характерними для всіх південноруських земель і, на думку істориків, спричинили появу козацтва, дія їх по-різному виявлялася в певних окремих регіонах.

Те, що саме території Середнього Подніпров'я стали не лише місцем зародження і становлення козацтва, але і місцем його організаційного і станового формування, було спричинено комплексною дією "порубіжних факторів", які на даній території набули досить вдалого поєднання. Досить слушною є думка академіка В. А. Смолія, котрий вказує, що "причини, які зумовили виникнення козацтва, мали комплексний характер. До них належали економічні, військові, стратегічні та соціальні чинники" ¹⁰.

Так, відомо, що постійна загроза нападу і знищення існувала на більшості порубіжних територій, однак найспустошливіші напади, і до того ж досить регулярно, здійснювали татарські орди саме на територію Подніпров'я, яке було досить привабливим не лише через багаті природні ресурси, але й через цілий ряд інших обставин. Насамперед територія Подніпров'я завдяки Дніпру мала зв'язки з багатьма регіонами східної і південної Європи, тут активно функціонували торговельні шляхи, які пролягали з півночі на південь і з заходу на схід.

Крім того, по ріках пролягали і основні шляхи, якими татарські орди йшли на порубіжні території, тут завжди можна було сподіватися на багату здобич: по караванних шляхах з півночі на південь і з заходу на схід постійно перевозилися найрізноманітніші товари — одяг, хутра, дорогоцінні прикраси, посуд, продукти харчування. Особливо привабливим з них був московсько-ординський — від "Гаванського перевозу" торгові каравани йшли "землею або водою", тобто сухоходом чи Дніпром, повз Черкаси та Канів до Києва. Разом з тим, часткова автономність і віддаленість території Середнього Подніпров'я від Литви зумовлювали те, що вона

практично була найменш захищеною в плані договірних зобов'язань між Литовським князівством і татарським Ханатом. При цьому як напади кочівників на територію Подніпров'я, так і військові дії місцевої людності практично не контролювалися владними структурами жодної зі сторін. Це були переважно стихійні сутички, які з того й іншого боку мали не лише захисну, але і каральну функцію.

Небезпечні і водночас привабливі багатими природними ресурсами території Середнього Подніпров'я, які безпосередньо межували з безкрайними вільними територіями Великого кордону, де можна було не лише здобути засоби для існування, але і врятуватися від будь-яких посягань на власну свободу, визначали життєвий уклад населення. Уходництво і збиральництво були найбільш поширеними саме на даній території, хоч і поєднувалися із значно більшою небезпекою, ніж в інших регіонах порубіжжя, оскільки чим далі на південь, тим більше значення для населення мали промисли. Це спричинювало соціально-економічні умови, які склалися на Подніпров'ї та у суміжних південних районах, де в другій половині XV — на початку XVI ст. ще не була впроваджена фільварково-панщинна система землеволодіння, досить поширена в північно-західних та ряді центральних районів південноруських територій.

Уходництво було важливим джерелом існування населення. Повертаючись з уходів, козаки приносили здобич, частина якої виділялася для митних зборів та податей місцевим владним структурам.

На думку ряду авторів, багаті, хоч і небезпечні, промислові угіддя Подніпров'я були важливим стимулом для колонізації та освоєння цих земель вихідцями з інших регіонів ¹¹.

Незважаючи на те, що на освоєних територіях населення частково займалось і землеробством, скотарством, торгівлею та ремеслами, основним джерелом існування, домінуючим видом занять було саме уходництво, яке забезпечувало йому належний рівень життя. Саме цим, очевидно, пояснюється і парадоксальне, на перший погляд, становище: "Скільки не докладали татари енергії до наповнення своїх ринків живим товаром, Україна не пустішала... Люди все йшли на Україну, змішувалися зі старим її населенням, зливалися з ним в благодатних умовах в один здоровий, міцний, енергійний український тип" ¹².

Посилення феодально-кріпосницького гніту в західних та північних регіонах змушувало населення вирушати на пошуки кращої долі та вільного життя: "Багато з тих людей, що на Україну прибувало також у козацтво приставало, щоб бути свободними від панів: однаково тут на пограниччі мусили бути вони людьми воєнними, бо все від татар небезпечно було" ¹³. Заселяючи ці території на свій страх і ризик, населення практично не могло розраховувати на захист влади і змушене було власними силами відвойовувати собі право на життя, плугом і мечем освоювати степ.

На цих окраїнних землях починає концентруватися специфічна людність, з якої згодом склалася значна верства населення. При цьому специфічні умови порубіжжя сприяли не лише кількісному зростанню населення, але і формуванню нового складу людності, з особливим типом характеру і взаємовідносин. В ній концентрувався "вільний дух степів, дух протесту проти всякого примусу, дух сваволі і непослушенства... ці люди виглядали скоріше як якісь свавільні розбишаки, ніж звичайні звіролови і риболови, їх боялися і стереглися" ¹⁴.

Значне зростання козацтва сприяло тому, що воно дедалі більше почало проявляти себе постійними сутичками на кордоні з татарськими кочівниками та нападами на їх улуси і торгові каравани.

Свідченням цього є численні звернення татарських ханів до державних структур Литви, в яких вони скаржилися на пограбування торгових караванів, напади на міста-фортеці та вимагали покарання козаків. Однак в той час козацтво було більше стихійною, неконтрольованою силою, ніж організованою структурою, хоч старости порубіжних міст почали частково залучати козаків до оборони міст-фортець вже на початку XV ст. В переважній більшості випадків козаки діяли на власний розсуд, досить часто всупереч договірним зобов'язанням литовських князів та ординців. Ця неконтрольована стихійна сила, котру правлячі кола Литви вважали дестабілізуючим, руйнівним фактором як внутрішнього життя держави, так і зовнішньополітичних відносин, змусила не лише привернути до себе увагу владних структур, але і спонукала до намагання приборкати її енергію, спрямувати в русло загальнодержавних інтересів.

Другим важливим чинником, що зумовлював організаційне формування козацтва, стало значне зміцнення Кримського ханства та посилення його агресивних домагань стосовно сусідніх держав. Особливо відчутною загроза з боку Кримського ханства постала наприкінці XV ст., внаслідок підтримки агресивних поривань та загарбницьких намірів Кримського ханства зміцнілою Османською імперією, яка намагалася консолідувати мусульманський світ для боротьби з християнством. Тогочасні задокументовані дані засвідчують трагічне становище, яке склалося на порубіжних територіях південної Русі: "Русь вся спустошена огнем і мечем... земля татарським наїздом обернена в попіл... скрізь мало хто лишився спромігшися сховатися в якихось ліпше захищених місцях чи фортецях" ¹⁵.

Під впливом кримської агресії значно змінюються функції козацтва, вони набувають чітко вираженого військового спрямування. Дрібні сутички на кордонах переростають в організовані військові походи. Тобто в умовах відсутності національної державності козацтво взяло на себе функцію захисту народу від посягань завойовників. Це, власне, стало запорукою не лише організаційного формування козацтва, але і започаткувало виокремлення його з інших станів суспільства та набуття певного соціального статусу.

Разом з тим, постійне прагнення до створення військових угруповань, які взяли на себе тягар захисту населення порубіжних територій від повного фізичного винищення, було однією з важливих ознак козацтва як певної суспільно-політичної сили, що дбала про загальнонародні інтереси. Виходячи з цього, на нашу думку, вже на перших етапах організаційного формування козацтва був започаткований процес визрівання державотворчих ідей. Це тим більше ймовірно, що він був тісно пов'язаний з територією та населенням Середнього Подніпров'я, де, власне, простежуються витоки козацтва і де корені державності сягають давніх часів.

Як зауважує Н. Яковенко, "під впливом кримської агресії промислова ініціатива простолюду як головний давнішній зміст козакування поступово відступала на другий план. Натомість на чільне місце висувався збройний контекст, зафарбований шляхетним ореолом боротьби за спокій і благо своєї землі" ¹⁶. Враховуючи це, автор вважає, що Кримське ханство стало свого роду каталізатором козащини в Україні.

Саме посилення агресивності Кримського ханства та його загарбницького домагання змусили владу звернути увагу на захист південних кордонів. Постійні сутички козаків з татарами на південних рубежах свідчили про можливість використання їх для оборонних цілей. Вже на початку XVI ст. великий князь литовський Сигізмунд Август I неодноразово пропонував "панам-Раді" різні заходи для залучення козаків на державну службу та організацію їх для оборони південних кордонів і

переправ через Дніпро. Однак намагання ці не були реалізовані насамперед через відсутність коштів для спорядження і утримання козацтва на державній службі.

У переважній більшості випадків козаки були менш зацікавлені в тому, щоб не допустити татарські орди на територію держави, ніж в тому, щоб наздогнати і пограбувати ворога заради власної користі. Тобто на першому плані часто були не державні, а власні інтереси, які не завжди збігалися з інтересами держави.

Разом з тим, існувала необхідність мати в особі козаків надійних захисників, організованих, навчених воїнів, щоб досягти двоєдиної мети: забезпечити охорону південних рубежів держави та підкорити своєвольну і незалежну козацьку силу, яка інколи виходила з-під контролю.

Важливу роль в організації козацтва, консолідації його та перетворенні в організовану військову силу відігравали старости порубіжних міст, зокрема таких, як Канів, Черкаси, Хмельник, Бар та ін. На старост цих міст, власне, і покладались обов'язки по захисту південних кордонів держави. Особливо важлива роль у залученні козацтва до цієї справи належала Хмельницькому та барському старостам П. Лянцкоронському та Б. Претвичу, а також черкаським старостам С. Полозовичу, О. Дашкевичу та ін.

Військові формування, які очолювали старости, неодноразово ходили в походи у пониззя Дніпра, в південні райони степу і навіть на територію Кримського ханства. Козаки, які були досить добре обізнані з особливостями степової пограничної боротьби, забезпечували не лише успішний захист кордонів, але і переслідування та знищення ворога, визволення невільників, повернення награваних скарбів. Під час цих походів починає формуватися військова організація старостів, структура їх управління, в тому числі і цивільним життям. Як вважав Д. Дорошенко, серед інших старост "найбільш вславився черкаський староста О. Дашкевич й придбав собі ім'я першого провідника й організатора козащини"¹⁷.

Такої ж думки дотримувався і ряд зарубіжних істориків. Польські хроністи Насецький, Зиморович та німецький Еглер підкреслювали, що О. Дашкевичу та П. Лянцкоронському "випала роль якщо не організувати козацтво, то згуртувати його в єдине ціле"¹⁸.

Слід відзначити, що не всі історики однозначно оцінюють роль О. Дашкевича в організаційному формуванні козацтва. Порад з високою оцінкою, даною Д. Яворницьким, М. Грушевським, які вважали його організатором козацтва на порубіжних землях, зустрічаються й інші точки зору. Так, зокрема, оцінюючи пропозицію О. Дашкевича польському Сейму по організації захисту південних рубежів держави, А. Єфіменко вказує, що "эта пропозиция Дашкевича пользуется большой, хотя и незаслуженной известностью в южно-русской истории"¹⁹. Свою думку автор аргументує тим, що проект Дашкевича не був реалізований. Однак, на нашу думку, значення цього проекту було в тому, що саме О. Дашкевич запропонував конкретний план залучення козацтва до військової служби, підкорення цієї невідчужливої стихії, яка не хотіла коритись будь-якій владі.

При цьому основним мотиваційним чинником, який спонукав до організаційного формування козацтва саме на порубіжній території Середнього Подніпров'я, було намагання створити воєнізоване формування, здатне уособити в собі збройні сили українського народу та захистити його від зазіхань агресивних сусідів. Починання О. Дашкевича по організаційному формуванню козацтва були продовжені його послідовниками.

Так, в 30—40 рр. XVI ст. організаційне формування козацтва продовжили вінницький і брацлавський старости С. Пронський та Б. Корецький,

а пізніше — черкаські старости Д. Сангушко, Дмитро, Михайло й Олександр Вишневецькі. Саме їм належала важлива роль в організаційному становленні козацтва, у перетворенні його з стихійного явища в суспільно-політичну силу.

Зокрема, черкаський староста Д. Вишневецький "задумав протягти козацький кордон, щоб боронити ті землі, куди козаки ходили на промисли. Він зорганізував контингент козаків, які по черзі ходили на низ Дніпра і там вартували уходи від нападу татар"²⁰. Як свідчать літописні дані, саме Д. Вишневецькому належить перша спроба організувати та об'єднати козаків для спільної мети — боротьби з турецько-татарськими завойовниками, а споруджена під його началом укріплена фортеця на острові Мала Хортиця стала предтечею Запорозької Січі, започаткувала становлення низового козацтва²¹.

Заслуги старост порубіжних міст і місцевої адміністрації в процесі становлення козацтва високо оцінював відомий історик М. Драгоманов, який вказував: "Старости вносили організаційний елемент у козацтво, генерували ідею побудови перших козацьких твердинь за порогами. З них вийшли перші гетьмани. Вони внесли до українських козаків певну культуру, загальну та й спеціальну, стратегічну та іще ідей західно-європейського лицарства"²².

Литовський уряд був зацікавлений у стримуванні стихійної сили козаків, які досить часто вступали в сутички з татарами, грабували торгові каравани, руйнували міста-фортеці та інколи діяли всупереч певним договірним зобов'язанням між Литвою і ординськими ханами.

Таким чином, складалася неоднозначна ситуація: з одного боку, уряд був зацікавлений в стримуванні стихійної сили козаків, які порушували стабільність на південних кордонах держави і часто навіть провокували каральні акції з боку татар, як було у випадку нападу білгородських татар на Київське воєводство в 1560 р. Пограбування та спустошення Київського воєводства татарський ватажок Андчак пояснював Сигізмунду Августу тим, що він зробив це, аби помститися козакам київським, брацлавським, вінницьким, черкаським і канівським, які завдають великої шкоди турецьким підданам²³. З іншого боку, польські феодали, які намагалися розширити свої володіння за рахунок південно-східних порубіжних територій і потерпали від нападів татар, досить часто були зацікавлені не лише в стримуванні нападів козаків, а навпаки, в спонуканні їх до цього.

Цим пояснювалось і неоднозначне ставлення урядових структур до козацтва: поряд з спробами залучення його до служби з метою використання в боротьбі проти татар, обмежуючи їх дії чи надаючи повну волю, були намагання "знищити козаків до ноги".

Як вказував польський хроніст М. Бельський, "козаки найбільше сварять нас з турками. Самі татари кажуть, що аби не козаки, то ми могли б добре жити з ними. Але татарам вірити не можна. Добре було б аби козаки були, але треба щоб вони мали начальство і отримували платню"²⁴.

Незважаючи на численні спроби владних структур взяти під контроль козацькі угруповання, козаки досить часто діяли на власний розсуд, не враховуючи жодних вказівок і розпоряджень. Це особливо було характерно для козаків, які постійно чи тимчасово мешкали за порогами та в пониззі Дніпра і вважали себе вільними, незалежними від будь-якої влади.

Так, відомо, що в 40-х рр. XVI ст. на Дніпрі діяв озброєний козацький загін на чолі з С. Полозовичем, який неодноразово ходив на татар, громив їх улуси, що викликало незадоволення у Вільно і Кракові, оскільки порушувало домовленості між Литвою і Кримським ханством про стримування взаємної агресії. Для того, щоб козаки не дозволяли собі будь-якої сваволі

і надалі не чинили шкоди царю перекопському, польський король Сигізмунд Август I відправив до Києва свого дворянина Стрета Солтовича, "аби він всіх козаків київських вписав в реєстр і той реєстр доставив йому". Відповідальність за непокору козаків та невиконання наказу було покладено на місцеві владні структури. "Воєводи повинні знати, хто козаків і скільки їх вирушає на низ Дніпра, щоб після їхнього повернення можна було питати з них у випадку непокори й невиконання королівської волі й наказу" ²⁵.

Однак наказ цей не дав бажаних наслідків, оскільки козаки не корилися владі і намагались уникнути зайвої залежності від неї. Ряд істориків піддають сумніву те, що такий реєстр було запроваджено, а якщо й було, то лише з метою довідатись, скільки саме і де мешкає козаків, щоб легше було за ними пильнувати і доглядати. Це є свідченням, що козаки на той час вже становили значну реальну силу. Тому нагальним було питання щодо приборкування її та підпорядкування державним структурам. Істотним було також те, що вже з 40-х рр. XVI ст. в пониззі Дніпра, за порогами починають виникати козацькі поселення — не тимчасове, а постійне місце проживання козаків.

Так, зокрема, існують літописні дані, що саме в цей час черкаські козаки скаржились великому князю литовському на намісника Андрія Пронського, який забороняв їм будувати укріплення в пониззі Дніпра.

У 50-х рр. за порогами було вже кілька десятків козацьких осідків, котрі називалися, як і пороги, що знаходилися поблизу: Ненаситець, Бозавлук тощо. Тобто почало формуватися запорозьке козацтво, яке досить часто не узгоджувало ні з ким свої наміри і діяло на власний розсуд.

Згідно з літописними даними, починаючи з 70-х рр. XVI ст., запорозькі козаки та козаки, що проживали на волості, неодноразово здійснювали військові походи в Крим, Молдову, Волощину і завдавали відчутних ударів ворогам. Так, в 1575 р. під керівництвом Богдана Ружинського козаки спустошили володіння перекопського царя, визволили невільників, жорстоко розправилися з полоненими. Згодом Б. Ружинський з козаками вийшли у відкрите море і на галерах дійшли до Малої Азії, де зруйнували турецькі міста, зокрема Трапезунд, і дійшли навіть до Константинополя.

У другій половині XVI ст. козаки вже були значною суспільно-політичною силою, яка привернула до себе увагу владних структур Польщі й Литви та країн Східної і Південної Європи. Не рахуватися з цією силою було не лише небачно, але і небезпечно.

Відомий польський хроніст М. Бельський стосовно козаків за порогами писав: "Спочатку козаків було небагато, а тепер їх там набралось до кількох тисяч чоловік. Вони дуже часто завдають великої шкоди татарам і туркам" ²⁶. Це викликало занепокоєння владних структур, які побоювалися порушувати хиткі договірні відносини з Кримським ханством, тому в 1568 р. польський король надіслав письмове розпорядження (грамоту) до козаків, аби вони перестали чинити туркам і татарам "шкоди та лупезарства" й повернулися з степів до міст. Цією грамотою король пропонував козакам стати до королівської служби за умови виділення їм платні та утримання за рахунок державної казни. За цією грамотою стоїть, власне, перша фактична спроба залучити козаків до державної служби.

Разом з тим, незважаючи на спроби влади організувати козацтво, залучити його до державної служби з наданням певних привілеїв, практично до середини XVI ст. воно перебувало ще на досить низькому рівні самоорганізації і не становило єдиної консолідованої сили. Походи на татар та оборонні заходи проти войовничо налаштованих сусідів були, по

суті, єдиним дієвим чинником згуртування козацтва. Останнє було, швидше, родом занять, ніж соціальним станом. Тим паче, що через "козакування" пройшла більшість тогочасних станових груп суспільства — селян, міщан, бояр, шляхти. Як вказував В. Смолій, "козацтво з самого початку формувалось як категорія людей, що виходила за рамки феодальної становості, козак-воїн існував поряд з козаком-землеробом, військовий елемент природно вживався в елемент землеробський і доповнював його"²⁷.

На думку М. Грушевського, кристалізація козацтва в окремий стан відбулася лише на зламі XVI—XVII ст., коли козацтво "переросло в окрему станову групу зі своїми особливими інтересами, економічними і суспільними прерогативами". Аналогічної думки дотримуються і сучасні історики-дослідники козацтва.

Слід відзначити, що іншої думки щодо даного питання дотримувалися М. Драгоманов та Д. Яворницький. Зокрема, Драгоманов вважає, що вже на початку XV ст. козаки становили окремий стан, відмінний від міщан і селян. У XVI ст. мало не стали козаками всі вільні й промислові люди тих округів (Чернігівщини, Поділля, Волині)²⁸.

Розглядаючи основні віхи організаційного формування та становлення козацтва, не можна не згадати ще одного важливого чинника, який значною мірою впливав на даний процес. Таким чинником стала Люблінська унія 1569 р., згідно з якою південноруські порубіжні території приєднувалися до Польщі в складі кількох воєводств — Київського, Брацлавського, Волинського і Подільського. За цих умов значно посилювався вплив Польщі в усіх сферах суспільного життя. Зокрема, в економічній сфері це вилилось у масове покріпачення населення, нещадне використання природних багатств та земельних ресурсів, перетворення українських земель у сировинний придаток до метрополії — шляхетської Польщі.

Незважаючи на те, що південноруські землі, як було проголошено в рішеннях Люблінської унії, приєднувалися до Польщі "на правах вільної країни з вільним населенням", замість обіцяної свободи населення потрапило в рабство. Запровадження польського права на території порубіжних земель в першу чергу негативно відбилося на становищі селянства, а козаки взагалі виявилися зайвими в Речі Посполитій, де не було місця такому соціальному стану. Оскільки "дворяне козаків не прийняли, а від міщан і селян вони самі відмовились", то козаки опинилися, практично, в опозиції як до цих станів, так і до владних структур²⁹.

Тобто в процесі виділення козацтва в окрему станову групу суспільства важливе значення мали не лише геополітичні та військово-стратегічні чинники, зокрема постійна загроза з боку войовничо налаштованих сусідів та намагання урядових структур мати в особі козаків надійний захист від посягань турецько-татарських завойовників. Досить важливими були також соціальні чинники. Після запровадження на південноруських землях польського права виникла нагальна необхідність врегулювання суспільних відносин, порушених внаслідок необґрунтованих і непродуманих правових реформ, згідно з якими частина населення — селян, бояр, дрібної шляхти була знедолена і позбавлена будь-яких прав і привілеїв.

Запровадження рішень Люблінської унії спричинило соціальну дестабілізацію суспільства, тривалі конфлікти та боротьбу окремих соціальних груп, зокрема боярства, за відстоювання власних прав і привілеїв. Все це викликало соціальну напругу в суспільстві, яка дедалі більше наростала і виливалася в масові протести, втечі та показачення населення. Тобто нерозважлива соціальна політика польської держави, яка проігнорувала права боярства та місцевої дрібної шляхти, викристалізувалась у складну козацьку проблему.

У зв'язку з цим, починаючи з другої половини XVI ст., значно зростає населення південно-східних порубіжних територій і, в першу чергу, Середнього Подніпров'я, куди ринула колонізаційна хвиля знедоленого люду. Тут виникає велика кількість козацьких поселень, хуторів, сіл, слобід. Подніпрянина вабила до себе не лише багатими природними ресурсами, але і тим, що тут були менш відчутні утиски польських та литовських можновладців: Черкаське та Канівське староства функціонували як автономні утворення практично майже поза впливом централізованих владних структур. Тому саме на даний період припадає досить інтенсивне організаційне становлення козацтва та численні спроби владних структур залучити його до державної служби з наданням йому певних прав і привілеїв.

Тобто численні спроби владних структур зорганізувати козацтво були зумовлені не лише необхідністю залучити їх до оборони південних рубежів держави, але і потребою врегулювання соціально-станових відносин у суспільстві.

Як вказує В. Щербак, "військові потреби держави, що поступово зростали, змушували уряд Речі Посполитої залучати на службу все нові контингенти українського козацтва, а отже — поширювати на них відповідні привілеї, що було важливим кроком до виділення козацтва в окрему станову групу суспільства"³⁰.

Так, згідно з універсалом від 5 червня 1572 р. короля Сигізмунда Августа II коронному гетьману Юрію Язловецькому було дано розпорядження про набір на службу трьохсот українських козаків для охорони південних кордонів та контролю за низовим козацтвом, яке практично залишалося поза межами впливу центральних владних структур. Було вирішено залучити до військової служби козаків, що проживали в містах і на волості, з наданням їм певних прав і привілеїв: утримання за рахунок держави, виплата платні з королівської скарбниці тощо. При цьому козаки повинні були коритися владі коронного гетьмана, підлягати суду і управі королівського чиновника зі званням козацького старшини, яким було призначено білоцерківського шляхтича Яна Бадовського. Як вказувалося в універсалі, "Юрій Язловецький призначив його старшим і суддею над усіма козаками з тим, щоб він кожному, хто матиме справу до козаків і хто прийде з низу до замків і міст наших чинив би над ними по справедливості"³¹.

Козаків, яких було залучено до державної служби, вносили до реєстру, тому вони одержали назву реєстрових. Всього було включено до реєстру близько трьохсот козаків, з яких сформували один полк.

Однак приборкати запорозьких козаків цей полк реєстрових козаків не зміг. Навпаки, почастішали походи на турецькі фортеці і у Молдову, згодом цей реєстровий полк було розформовано.

Разом з тим, незаперечним є факт, що намагання Язловецького щодо організаційного формування козацтва мало велике значення, оскільки це було важливою передумовою виділення козацтва в окрему станову групу суспільства.

На думку Д. Дорошенка, така організація козаків з королівського наказу, виведення їх з-під влади старост мала значення для розвитку ідеї козащини як окремого військового стану і його імунітету від звичайних королівських урядовців.

Оскільки старостам, як правило, підпорядковувалися переважно нижчі верстви населення, виділення козацтва з-під їх юрисдикції було рівноцінне визнанню його станових прав.

Важлива роль у формуванні козацтва як стану належить також заходам, здійсненим урядом Речі Посполитої в 70—80-х рр. XVI ст. Так, по-

становою від 16 вересня 1578 р. польський король С. Баторій відновив реєстрове козацтво. Він "зорганізував з козаків службовий відділ, який би пильнував границь і приборкував би свою ж братію, своєвільних козаків"³².

Згідно з королівською постановою було створено полк реєстрових козаків, яким встановили платню з державної казни та надали певні привілеї: право на землеволодіння та маєтності.

Право козаків на землеволодіння, як важливу ознаку становості, було зафіксовано в королівському універсалі 1582 р. Одночасно з цим, порубіжним старостам заборонялося поширювати на козаків свою владу та стягувати з них будь-які податі.

Козацькими літописцями XVII ст. дану постанову та універсал С. Баторія було зведено в ранг реформи. Однак, на думку більшості істориків, це не зовсім вірно, виходячи з двох міркувань. По-перше, спроби організувати козацтво, залучити його до державної служби були і до Баторія, по-друге, ніхто з тодішніх літописців не звернув увагу на суттєву примітку до постанови: "Так має бути доки вестиметься війна з Московією, а потім буде, як за світлій пам'яті Жигмонта Августа II"³³.

Тобто їх можна розцінювати скоріше не як реформу, а як черговий захід урядових структур, метою якого було залучення козацтва до участі у військовому конфлікті з Москвою та послаблення соціальної напруги в суспільстві.

"Так звана реформа Баторія, — вказував В. Антонович, — не було чимсь незвичайним, епохальним, це була лиш одна із багатьох спроб польського уряду налагодити козацькі справи. Метою цих спроб особливо з другої половини XVI ст. було здержати козаків від нападів на татарські і турецькі області та зв'язати їх міцніше польською державою"³⁴.

Отже, реформа Баторія лише повторила заходи, проведені Сигізмундом Августом, і не внесла нічого нового в козацьке буття, не тільки не вирішила старі проблеми, але й створила нові.

Оскільки державні структури, як вказує М. Грушевський, "тільки того козака, що був вписаний до реєстру, вважали за вільного — призивали, що він не має платити податки ані панщини робити... Але всіх тих реєстрових козаків було мало: кілька сот, або тисяч, дві тисячі — що найбільше. А були десятки тисяч козаків, що до реєстру вписані не були, але козакували часами чи й завсігди, і в походи ходили і себе ні в чім за гірших від реєстрових не мали, і так само ані панів, ані старост слухати, ані податків платити, ані іншого підданства знати, як і реєстрові"³⁵.

Отже, реєстрових козаків оголосили "законним" козацьким станом, а нереєстрових — незаконним. Останні, "палаючи ненавистю до уряду, подалися за пороги Дніпра і стали встановлювати там свою владу, свою правду, свою волю"³⁶. Такий нерозважливий підхід владних структур польської держави до вирішення проблеми козацтва, порушення основних принципів станової організації суспільства, тобто розмежування козацтва на два стани — "законний" і "незаконний", вилилось надалі в досить складну проблему, оскільки значно загострило соціальні протиріччя в суспільстві.

У зв'язку з цим Сеймовою конституцією 1590 р. передбачалося постійне знаходження в Україні королівських представників Якоба Претвича та Яна Оришковського для спостереження за настроями козаків та для того, щоб спільно зі старостами притягувати до суду "свавільних людей".

Незважаючи на те, що після бунтів і повстань в Україні реєстрове козацтво було ліквідовано, уряд Польщі не вдавався до значних каральних актів. Ймовірно, що урядовці сприймали козаків не просто як кримінальний декласований елемент, з яким слід було вести постійну боротьбу,

оскільки в цьому випадку не було б потреби в його організації та визнанні станового статусу, а як представників служивого люду, який не зміг знайти соціальної ніші в нових суспільно-економічних умовах. Тому своєвольні дії козаків розглядалися не як антидержавні акції, а як вияв незадоволення знедолених внаслідок запровадження польського права.

Разом з тим, незважаючи на певні поступки державних структур і навіть часткове поновлення прав і привілеїв козацтва Сеймовою конституцією 1601 р., взяти козацтво під належний державний контроль не вдалося — козаки, практично, корилися лише владі власних виборних гетьманів. Ситуація ускладнювалася також тим, що з кожним роком зростала експансія польських феодалів на території південно-східних порубіжних земель, де вони одержували великі наділи, на яких досить часто знаходилися козацькі поселення.

Польська експансія викликала незадоволення не лише козаків, але і представників інших верств населення, зокрема селян, міщан, дрібної шляхти, бояр, тим більше, що станова відмінність між ними була досить умовною: на порубіжних територіях, під загрозою постійної небезпеки пріоритет надавався не становості, а професійній солідарності воєнізованої людності. Це сприяло створенню своєрідної змішаної соціальної структури, яка була характерною лише для порубіжних територій. Суть її — в поєднанні шляхетського (за незалежною позицією і усвідомленням власної гідності), боярського (за родом занять), козацького (за способом життя) станів. Свідченням цього є той факт, що в другій половині XVI ст. на Подніпров'ї такий окремих стан як боярство практично не існував.

Так, зокрема, С. Леп'явко вказує, що українське козацтво з кінця XV і до середини XVI ст. було аморфним прикордонним, промисловим утворенням. Тільки наприкінці XVI ст., щоб захистити свої землі від колонізаторського наступу польських магнатів на Київську Наддніпрянщину, бояри-шляхтичі цього регіону зливаються з козацтвом і цим перетворюють його на новий соціальний стан ³⁷. Тобто покозачення боярства сприяло тому, що неорганізована козацька спільнота еволюціонувала в соціальне визначену верству суспільства.

На цьому, власне, базується "боярська теорія" формування козацького стану. Цей специфічний пограничний соціум, козацтво — боярство, під загрозою зростаючого гніту згуртувався в єдину монолітну масу, в якій був спільний ворог і спільна мета, тим більше, що частина тогочасних українських магнатів відійшла від власного народу і християнства, дехто навіть прийняв католицьку віру. Ряд авторів, зокрема О. Крук, вказують, що "процес перетворення козацтва в громадський стан зумовлювався сполученням тогочасної української еліти", тому в зв'язку з тим, що "південноукраїнське дворянство відстало від своєї народності і віри, козаки залишилися найсильнішими представниками як першого, так і другого, прийняли до себе і частину дворянства, яка залишилась вірною народності і православ'ю" ³⁸.

Тому не дивно, що в будь-якому конфлікті, який виникав між представниками влади чи польськими місіонерами і людністю, котра населяла порубіжні території, домінуючим був елемент міжнаціонального і міжконфесійного антагонізму. За цих умов саме козацтво перетворилось у важливу соціально-політичну силу, носія державотворчої ідеї. На це, зокрема, вказує відомий історик, дослідник козацтва Д. Дорошенко: "Перші козацькі рухи мають хаотичний характер. В них був лиш стихійний порив, але не було програми. Лиш тоді, як козащина входить в союз з духовенством та сучасною інтелігенцією, тоді лиш у неї появляється ясно сформульована програма і тоді вона стає оборонцем національних інтере-

сів українського народу. Борючись за віру, козаки, тим самим, обороняли і національні інтереси" ³⁹.

Це було тим більш ймовірно, оскільки козаки досить ревно ставилися до християнської віри: вся історія козащини пронизана ідеєю захисту християнства, відстоюванням його інтересів. Як вказує В. Ричка, козацькі гетьмани опікали цілий ряд монастирів на святій Афонській горі, де після ліквідації Запорозької Січі оселилася частина запорожців ⁴⁰. Слід відзначити, що з точки зору "боярської теорії" генезису козацтва стає зрозумілою його роль як консолідуючої сили українського етносу, носія державотворчої ідеї та національної самовизначеності, а також те, що біля витоків цих процесів стояло населення Середнього Подніпров'я. Саме на території Середнього Подніпров'я виникають об'єктивні фактори зародження державотворчої ідеї серед української шляхти, які підтверджують думку, що важливою причиною зародження державотворчої ідеї та становлення соціально-класових структур саме на території Середнього Подніпров'я було, зокрема, те, що тут традиції державності існували з давніх часів. Як вважає П. Толочко, "якраз Середнє Подніпров'я виявилось в центрі формування Давньоруської держави і її народності" ⁴¹.

Державотворчі ідеї населення Середнього Подніпров'я дістали своє відображення в Запорозькій Січі і стали важливим підґрунтям Української козацької держави середини XVII ст.

Таким чином, наприкінці XVI ст. практично завершується процес організаційного військового формування козацтва, визначається його особливий становий статус у тогочасному суспільстві.

З аморфної неорганізованої маси, стихійного, некерованого явища козацтво еволюціонувало до організованої військової структури, яка стала виразником інтересів усього народу, його захисником, носієм та гарантом реалізації державотворчої ідеї. Як зауважує В. Смолій, "вперше державотворча функція перейшла безпосередньо до рук представників народу" ⁴².

У цих процесах важлива роль належала порубіжним територіям, зокрема території Середнього Подніпров'я, яка стала не лише консолідуючим центром організаційного формування козацтва та виділення його в окрему станову групу суспільства, а й послужила утвердженню такого форпосту козацтва, як Запорозька Січ, — важливого фактора, що впливав на дальшу еволюцію поглядів козацтва.

Це сприяло не лише кількісному зростанню козацтва, але і усвідомленню ним своєї сили та ролі в тогочасному суспільстві, переходу його на новий, вищий рівень політичної зрілості. Козацтво починає відстоювати не лише власні привілеї та вольності, а й висуває вимоги перед урядом стосовно врегулювання міжконфесійних відносин, визнання православної єпархії, заборони розташування жовнірів на території Київського воєводства тощо. Тобто перетворюється у вагомий соціальний чинник, здатний стати на захист інтересів держави і суспільства в цілому. Як вважає О. Єфіменко, "козацтво на Україні набуло широкого розвитку і, склавшись зрештою у певний суспільний клас, в особливий інститут, з побутового явища, по суті руйнівного, навіть антикультурного, стало виразником національних інтересів свого народу і взяло на себе державне будівництво України" ⁴³.

Особливості виникнення, становлення та організаційного формування козацтва спричинили те, що воно стало одночасно носієм духу "пограниччя", свавілля, непокори та свободи, незалежності, взаємодопомоги і захисту. Це виділяло козацтво з загальної маси населення і створювало навколо нього особливий ореол, який мав магічну притягуючу силу, особливо для поневолених народних мас, що мешкали в північно-західних

регіонах та сусідніх державах. Тому козацтво консолідувало навколо себе населення порубіжних територій, яке, в свою чергу, стало його сподвижником, опорою і резервом у боротьбі як із зовнішніми ворогами — турецько-татарськими загарбниками, — так і внутрідержавними поневолювачами — польською шляхтою

"Козацтво дало політичний імпульс розвитку суспільної свідомості селянських мас, — відзначає В. Смолій, — забезпечивши появу в них нових стереотипів мислення. Ототожнення в очах зовнішнього світу термінів "українець" і "козак" також свідчило про велику репрезентивну роль останнього в історії України та її народу" ⁴⁴.

Козацтво значною мірою втілювало народний ідеал прагнення до вільного, незалежного життя. В уявленні народу козак виступав у двох іпостасях — як вільна, незалежна, нікому не підвладна людина, та як його захисник від чужинців — жорстоких турецьких васалів та амбіційної польської шляхти.

Освоєння порубіжних територій, організація захисту від турецько-татарської агресії було не заслугою Речі Посполитої, як намагаються стверджувати польські та інші зарубіжні історики і хроністи, а беззаперечною заслугою козацтва.

Все сказане може певною мірою пояснити, на перший погляд, парадоксальний факт: незважаючи на вищий соціально-економічний розвиток Середнього Подніпров'я та Брацлавщини, порівняно з іншими порубіжними територіями, багаті природні ресурси та менш виражені форми соціального і національного гніту, ніж на землях "старого заселення" Галичині, Волині, Західному Поділлі, саме південно-східні райони порубіжжя — Київщина, Брацлавщина, Черкащина — згодом стали місцем, де спалахнуло вогнище соціальних конфліктів. Розгадка парадоксу в тому, що причини цих конфліктів локалізувалися не стільки в соціально-економічних реаліях чи національних утисках населення, скільки в особливій ментальності людності, що тривалий час проживала в специфічних регіонах порубіжних територій.

Освоєні в небезпечних умовах важкою працею, плугом і мечем, багаті і родючі землі дане населення вважало своєю законною, даною їм Богом власністю, посягання на яку, згідно з християнськими канонами, було не лише злочином, але і важким гріхом. Тому спроби посягання на дану власність, не кажучи вже про намагання запровадити кріпосницько-панщинні порядки, загальноприйняті та усталені в інших регіонах держави, спонукали до протесту і незадоволення, розцінювались як посягання і на свободу. Цю ментальність якраз і не могла і не бажала збагнути польська шляхта, яка звикла до панування і всевладдя: незалежність холопів для неї була нонсенсом, дивним і неприродним явищем, нісенітницею.

Саме це, очевидно, і стало причиною сутичок, які невдовзі переросли в жорстокий і кривавий двобій, що тривалий час на вгавав на стражденній українській землі. А головною пружиною цих сутичок, як вказує С. Леп'явко, "був вузькостановий конфлікт між козацтвом-боярством і шляхетською владою" ⁴⁵.

Обмезоване Запорозькою Січчю та козацькими поселеннями, Середнє Подніпров'я стало місцем суспільно-політичного відродження українського народу, інтенсивного соціально-економічного розвитку їх, місцем консолідації українського етносу та його національного самовизначення.

Структурні зміни у становому складі населення, в свою чергу, спричинили і певні якісні зміни в суспільній свідомості як козаків, так і селянства. За словами В. Смолія, "козацький ідеал став не лише ідейним

надбанням селянсько-козацьких мас України. З часом він перетворився на могутній фактор реалізації їхніх мрій і прагнень, на життєздатний матеріал для створюваної ними соціальної будови"⁴⁶.

Все це зумовило значну активізацію козацьких громад та їх активну участь у вирішенні не лише соціально-економічних питань, але і політичних проблем, що дістало особливого вираження в другій половині XVI—XVII ст. Наполеглива боротьба козацтва за утвердження власних прав і привілеїв, за козацькі вольності та рицарську славу вилилася в масові повстання та селянські війни і завершилася визвольною війною українського народу проти соціального гноблення та національного гніту. За цих умов козацтво перетворилось у панівну верству суспільства і стало носієм державотворчої ідеї українського народу.

Таким чином, порубіжні території і, зокрема, Середнє Подніпров'я, стали важливим фактором не лише у виникненні козацтва, але і в його організаційному формуванні та виокремленні в станову групу суспільства.

Процес організаційного формування козацтва та еволюція його від стихійної, практично некерованої сили до організованої військової структури відбувався на протязі тривалого часу.

¹ Архив ЮЗР. - Ч. 7. - Т. 2. - 1890. - С. 114.

² Дорошенко Д. Нарис історії України. - К., 1992. - Т. 1. - С. 149—154.

³ Еріх Лясота. Щоденник // Жовтень. - 1984. - № 1. - С. 99.

⁴ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. - Львів, 1991. - Т. 2. - С. 13.

⁵ Дорошенко Д. Назв, праця. - С. 153.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. 7. - К., 1995. - С. 82.

⁷ Акты, относящиеся к истории южной и западной России. - СПб., 1865. - Т. 2. - С. 1599.

⁸ Ч а б а н А. Ю. Витоки. Середнє Подніпров'я з найдавніших часів до середини XVII ст. - Черкаси, 1994. - С. 6.

⁹ Соловьёв. История России. - Т. 5. - С. 434.

¹⁰ С м о л і й В. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн. - 1991. - № 5. - С. 62.

¹¹ Петренко А. Поземельні відносини в процесі формування козацтва // Матеріали IV Всеукраїнських історичних читань. - Київ—Черкаси, 1997. - Кн. 2. - С. 167.

¹² Ефименко А. История украинского народа. - Львов, 1991. - С. 167.

¹³ Грушевський М. Історія України. - К., 1991. - С. 95.

¹⁴ Дорошенко Д. Назв, праця. - С. 153.

¹⁵ Акты, относящиеся к истории южной Руси. - Вып. 1. - С. 19.

¹⁶ Яковенко Н. Перші сто літ козащини // Генеза. - 1994. - № 2. - С. 116.

¹⁷ Дорошенко Д. Назв, праця. - С. 154.

¹⁸ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. - М., 1842. - Т. 1. - С. 99.

¹⁹ Ефименко А. Указ. соч. - С. 195.

²⁰ Антонович В. Коротка історія козащини. - Коломия, 1912. - С. 25.

²¹ Летопись по Никонову списку. - СПб., 1791. - С. 272.

²² Драгоманов М. Козаки. - Л., 1906. - С. 34.

²³ Яворницький Д. Назв, праця. - С. 19.

²⁴ Kronika M. Bielskiego. - Т. 2. - S. 1043.

²⁵ Чит.: Дорошенко Д. Назв, праця. - С. 157.

²⁶ Kronika M. Bielskiego. - Т. 2. - S. 1358.

²⁷ С м о л і й В. Назв, праця. - С. 72.

²⁸ Драгоманов М. Назв, праця. - С. 4.

²⁹ Архив ЮЗР. - Ч. 7. - Т. 1. - 1890. - С. 303.

³⁰ Щ е р б а к В. Назв, праця. - С. 149.

³¹ Акты, относящиеся к истории южной и западной России. - СПб., 1865. - Т. 2. - С. 1599.

³² Дорошенко Д. Назв, праця. - С. 158.

³³ Asia historica res gestas polohiae illustrantia. - Т. 11. - Krakov, 1887. - S. 337.

³⁴ Антонович В. Назв, праця. - С. 27.

³⁵ Грушевський М. Історія України. - К., 1991. - С. 97.

³⁶ Яворницький Д. Назв, праця. - С. 14.

³⁷ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVII ст. в Україні. - Чернівці, 1996. - С. 71.

- ³⁸КрукО. М.П. Драгоманов про козацьку добу в історії українського народу // Матеріали міжнародної наукової конференції. — Київ—Запоріжжя, 1997. — С. 25.
- ³⁹Дорошенко Д. Назв, праця. — С. 148.
- ⁴⁰Р и ч к а В. Козаки на Афоні // Матеріали V Всеукраїнських історичних читань. — Київ-Черкаси, 1995. - С. 99-102.
- ⁴¹Т о л о ч к о П . Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. — К., 1987. - С. 103.
- ⁴²С м о л і й В. Назв, праця. — С. 65.
- ⁴³ЕфименкоА. Указ. соч. - С. 193.
- ⁴⁴С м о л і й В. Назв. правд. — С. 73.
- ⁴⁵Леп'явкоС. Про природу станових привілеїв українського козацтва // Проблеми української медієвістики. — К., 1990. — С. 97—98.
- ⁴⁶С м о л і й В. Назв, праця. — С. 69.